

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відділ гуманітарної політики

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ЧИННИКІВ У ПОСТУПІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Здіорук С. І. – завідувач відділу гуманітарної політики
Національного Інституту стратегічних досліджень;
Токман В. В. – заступник завідувача відділу
гуманітарної політики Національного Інституту
стратегічних досліджень;
Литвиненко О. М. – головний консультант відділу
гуманітарної політики Національного Інституту
стратегічних досліджень

Київ – 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	2
1. Харитативна діяльність конфесій.....	4
2. Релігійна складова в системі національної освіти.....	7
3. Силкові структури України та інститут військового капеланства.....	11
4. Позиціонування церков і деномінацій у культурній сфері.....	14
Висновки.....	18
Пропозиції.....	19

Анотація

Аналітична доповідь присвячена питанням суспільно-релігійних відносин. Основна увага акцентується на тих аспектах буття соціуму, де віросповідні спільноти найактивніше заявляють або намагаються заявити про себе. Це, передусім, сфери благодійництва, освіти, культури, військового служіння. Зокрема, розглядаються багатовекторність харитативної діяльності конфесій, ті проекти і програми, які реалізуються в рамках добровільної роботи релігійних організацій; наголошується на контраверсійності поглядів щодо зближення світської та духовної освітніх систем; окреслюються шляхи співробітництва церков і деномінацій з різними силовими структурами; з'ясовується культуротворчий потенціал релігійного чинника.

Аналітична доповідь містить висновки, в яких узагальнюються ключові положення суспільно-релігійної взаємодії, та пропозиції щодо подальшої гармонізації суспільно-релігійних відносин в Україні.

Вступ

Серед усіх суспільних сфер релігійна відноситься до розряду найбільш консервативних. Тим не менше і вона зазнає повільних змін. В історії людства мав місце період, коли саме *релігія виступала універсальною потугою поступу цивілізації, будучи одночасно світоглядом, ідеологією, засновком звичаєвого права, соціальних і моральних норм, мистецької діяльності* тощо.

Цю тривалу історичну епоху не оминув у своєму розвитку й Український народ. Утвердження християнства в якості державної релігії не лише легітимізувало сакральність князівської влади, але й сприяло

входженню України до європейського культурного простору та певною мірою внутрішній суспільній консолідації. Монастирі, братства виконували роль не тільки сакральних інституцій, а й знаних освітніх та культурних центрів. Буденне життя також наскрізь сакралізувалося духом релігії. Ще “200 чи 300 років тому... Церква для мешканця українського (і, зрозуміло, не тільки українського) села була і загсом, клубом, театром, і засобом масової інформації, і офіційною державною установою”¹.

У XVIII, XIX і впродовж чи не усього XX століття адепти теорії секуляризації під впливом ідей доби Відродження, Просвітництва, наукових зрушень у Новий та Новітні часи пророкували, якщо не занепад релігії, то принаймні витіснення її у приватну сферу. Їхні міркування частково підтвердилися штучними суспільно-політичними експериментами із побудови “світлого комуністичного майбутнього”, в яких релігійному чинникові не віднайшлося належного місця у системі соціальних координат. Проте релігія не зникла. У комуністичних державах у своєму організаційному вимірі вона змушена була тимчасово відійти у підпілля, не полишаючи водночас людської душі. Як з’ясувалося, зовсім ненадовго. Уже наприкінці XX століття, в контексті розпаду соціалістичної системи, світ охопила чергова хвиля релігійного пробудження.

Повернення конфесійного чинника у публічну царину з необхідністю перетворює його на один з дієвих інструментів глобальної політики і національного розвитку. У релігійних категоріях осмислюється боротьба ісламського світу проти Заходу, очільники різних держав апелюють до релігійних символів як ядра національної тотожності, питання про включення/невключення до Преамбули Європейської Конституції згадки про християнські корені Європи викликало бурхливі дебати серед еліт різних країн.

В Україні релігійний ренесанс віднаходить своє вираження в інтенсивному розвитку конфесійної мережі, відчутному розширенні віросповідного спектру, зростанні суспільного авторитету релігійних організацій, активізації державно-церковного діалогу тощо.

Враховуючи викладене вище, є необхідність з’ясувати, наскільки нині релігія спроможна впливати на суспільний розвиток, в яких сферах українського суспільства прояви релігійного чинника більш помітні, а в яких менш.

¹ Єленський В. “Березень: Про боротьбу між “нижнім” і “вишнім” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/35061/ – Назва з екрану.

1. Харитативна діяльність конфесій

Доброчинність – це той напрямок соціальної роботи, де конфесії заявляють про себе, мабуть, найочевидніше. За словами президента Всеукраїнської християнської асамблеї Софії Жукотанської, 75 % християн займається різними видами суспільно корисної праці, в тому числі благодійництвом. Такий високий показник свідчить, що національні традиції віднаходять своє продовження у сучасну добу. Адже історія української благодійності має давні корені. Зокрема, один із дослідників О. М. Донік констатує: “Її витoki та поширення нерозривно пов’язані з етногенезом і культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). З утвердженням останнього та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедолених і немічних. Релігія стала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християнської моралі й втіленням чеснот справжніх її представників... Уже Церковний статут 996 р. покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків й інших соціально незахищених категорій населення на духовенство, визначивши десятину на утримання монастирів, церковних храмів і лікарень та притулків при них”².

Панування комуністичних режимів суттєво девальвувало харитативну місію релігійних організацій, оскільки останні фактично опинилися за межами одержавленого суспільного простору.

Здобуття Україною незалежності започаткувало нову віху в історії благодійного служіння конфесій. Церкви та релігійні організації отримали можливість стати не уявними, не декларованими, а реальними дієвими чинниками суспільного життя. Їхні успіхи і досягнення на ниві виконання власних фундаментальних завдань сьогодні – очевидний та беззаперечний факт.

За двадцять років суверенітету Української Держави *доброчинна діяльність діючих на її теренах конфесій набула вираженого багатовекторного спрямування.* Релігійні організації насамперед сприяють розв’язанню проблем соціально незахищених верств населення: облаштовують пункти безкоштовного харчування нужденних; забезпечують медичне забезпечення та лікування малозабезпечених; організують літній відпочинок дітей з бідних сімей, дітей-сиріт та дітей-інвалідів; допомагають школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; створюють при храмах і монастирях дитячі будинки, школи-сиротинці, соціально-реабілітаційні центри для нарко- та алкоголезалежних осіб, хворих на СНІД; займаються духовною опікою громадян, котрі перебувають у виправних закладах тощо.

В рамках здійснюваної конфесіями благодійної роботи наявні цікаві та змістовні проекти і програми. Наприклад, Українська Уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня ще у середині 90-х років ініціювала створення Адвентистської медичної асоціації України (фондація продовжує

² Донік О. М. Історія благодійності [Електронний ресурс] / О. М. Донік. – Режим доступу: <http://lineofthelife.se-ua.net/page8> – Назва з екрану.

діяти по сьогоднішній день, в її рядах понад 700 фахівців вищої і середньої кваліфікації, котрі надають медичну допомогу нужденним в різних регіонах країни). За сприяння Української лютеранської церкви понад 17 років функціонує “Медична клініка на колесах”. Громади Армії Спасіння реалізують такі програми, як: “Ліга Милосердя” (започаткована для обслуговування самотніх хворих людей, прикутих до ліжка), “Відкриті двері” (передбачає різноманітну допомогу будинкам для осіб похилого віку), “Інтенсивна корекція” (спрямована на корекцію інтелектуального розвитку неповнолітніх у притулках та дитячих будинках). У багатьох населених пунктах Закарпатського регіону осередками Римсько-католицької церкви засновано мережу безкоштовних аптек тощо.

Окремі зусилля докладають церкви і деномінації на ниві боротьби з ВІЛ/СНІДом. Координацію їхньої діяльності фактично здійснює Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій. Саме ВРЦРО виступила засновником міжконфесійного діалогу у сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні шляхом прийняття та впровадження “Концепції участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу” та “Стратегії участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу”, що є унікальним досвідом.

У січні 2011 року набула чинності нова редакція Закону України “Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення”. Згідно п. 18 ст. 4 документу в інформаційно-роз’яснювальній роботі щодо протидії поширенню ВІЛ-інфекції, у наданні благодійної допомоги, медичних і соціальних послуг, спрямованих на забезпечення лікування та профілактики ВІЛ-інфекції, догляду, підтримки та соціального захисту людей, які живуть з ВІЛ, передбачена участь різних організацій, в тому числі і релігійних.

Конфесії апробують нові форми харитативного служіння. Так, з 1 вересня 2008 року в Україні офіційно розпочав діяти недержавний церковний пенсійний фонд “Покрова”, заснований тодішнім главою УГКЦ Л. Гузаром. Структура покликана забезпечити гідну пенсію та гарантувати достойну старість не тільки священнослужителям і мирянам Греко-католицької церкви, але й усім бажаючим громадянам України.

Сучасним різновидом церковної благодійності постає цілеспрямована робота з жінками. По-перше, це проведення безкоштовного тестування вагітності та консультування вагітних жінок. По-друге, проводяться презентації щодо внутрішньоутробного розвитку дитини, статевого виховання підлітків. Пропонується індивідуальне консультування для жінок, які страждають від пост-абортного синдрому (ПАС). Приділяється значна увага і природному методу планування родини. У цьому напрямку активно працює Мальтійська служба допомоги при УГКЦ.

Благодійна складова у діяльності конфесій – це не тільки формальне відстоювання свого права на повноцінне існування, домагання рівності з іншими суб’єктами громадянського суспільства. Це також потужний канал соціалізації особистості. Працюючи з обездоленими, нарко- чи

алкоголезалежними особами, важкохворими, засудженими тощо, релігійні організації будують з ними діалог на основі системи цінностей, відмінної від домінуючої у сучасному суспільстві, знайомлять з основоположними духовними засадами людської цивілізації, навчають вимірювати власне життя категоріями справедливості, любові, честі, співчуття, поваги. Як наголошується в “Декларації про сприяння діалогу і взаєморозумінню між релігіями і цивілізаціями”: “Релігія – це рушійна сила, сила, котра все наповнює сенсом, забезпечує моральні принципи та позитивну спрямованість”³. В результаті закладається підґрунтя для толерації відносин у площині “людина – людина”, “людина – спільнота”. *Це і є “людський вимір” харитативного служіння конфесій.*

Суспільно значуща діяльність церков і деномінацій розгортається у непростих умовах. Релігійні організації в Україні до цього часу не отримали офіційного законодавчого врегулювання щодо опікування інтернатами, дитячими будинками чи окремими сиротинцями. *Все, що робиться конфесіями на ниві благодійництва – фактично є результатом їхньої власної громадської ініціативи.* Чітко прослідковується відсутність системного і глибоко продуманого співробітництва у даному напрямку між віросповідними спільнотами та державними інституціями. Досить влучно з цього приводу свого часу висловився римо-католицький єпископ С. Ширококордюк: “Сьогодні дуже важко порівнювати благодійництво в Україні з роботою відповідних організацій за кордоном. І проблема не тільки в ментальності. Якщо сьогодні в Україні хтось захоче зайнятися благодійною діяльністю, то він зустрінеться з дуже великою низкою проблем і “підводних каменів”... А враження складається таке, що держава зовсім не зацікавлена у заохочуванні надання допомоги своїм же співгромадянам”⁴.

Безумовно, наявні й інші причини, котрі перешкоджають конфесіям на повну потужність використовувати наявний у їхньому розпорядженні соціальний потенціал.

Насамперед йдеться про *живучість радянських ідеологем у масовій свідомості.* Ключова з них – звичка суто негативно тлумачити норму про відокремлення держави і релігійних організацій. В результаті гальмуються законодавчі ініціативи, покликані сформувати правові механізми інтеграції релігійних організацій у соціум та відповідно закріпити форми, методи, напрямки їхнього соціального служіння.

Дається взнаки також *відносно повільна адаптація конфесій до нових соціальних реалій.* Далеко не усі релігійні організації зуміли виробити теологію посттоталітарного служіння. Деякі церкви і деномінації, опинившись у принципово нових суспільно-політичних реаліях, не маючи досвіду служіння в умовах культурного і конфесійного розмаїття, вимушені

³ Декларация о содействии диалогу и взаимопониманию между религиями и цивилизациями, принятая на Всемирной конференции, которая состоялась 26-28 октября 2007 года в Охриде, Республика Македония [Текст] // Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник. – Київ: Світ знань, 2007. – С. 200.

⁴ Цит. за: Гаврілова Н. Урізноманітнення виявів соціального служіння релігійних спільнот [Текст] / Н. Гаврілова // Українське релігієзнавство: Бюлетень. – № 48. – 2008. – С. 75.

шукати передовсім відповіді на питання, пов'язані з власним виживанням, збереженням національної ідентичності, протистоянням зарубіжним релігійним рухам тощо.

Очевидною є *незавершеність оформлення конфесійної архітекτονіки українського суспільства*. Цей процес продовжує тривати. Його специфіка визначається завданнями, які стоять перед тими чи іншими релігійними спільнотами. Конфесійна палітра країни з року в рік розширюється за рахунок появи на ній окремих різновидів новітніх рухів або нетрадиційних для України течій, що стикаються з труднощами укорінення в суспільний ландшафт загалом. Традиційні церкви, здобувши, як правило, визнання і домінування у певному регіоні (регіонах), прагнуть розширити свою географію на локальних рівнях. В обох випадках наявні серйозні перешкоди.

Не можна не оминати увагою також *конфліктність міжконфесійних та міжцерковних взаємин*. Протистояння спостерігаються між спільнотами одного віросповідання, між спільнотами різних віросповідань. Найчастіше непорозуміння обумовлені майновими і територіальними претензіями, атмосферою конкуренції, різновекторними політичними симпатіями суб'єктів конфлікту. У будь-якому випадкові напруження у міжконфесійних відносинах не дозволяє сторонам належним чином спрямовувати діяльну енергію у конструктивне русло.

2. Релігійна складова в системі національної освіти

Проблема взаємодії церков, релігійних організацій та світської школи набула широкого розголосу на початку 90-х років ХХ століття й з того часу активно дискутується в українському суспільстві. *Проблема складна, неоднозначна та суперечлива. Ні в середовищі експертів, ні серед політиків та законодавців, ні на рівні громадської думки не спостерігається одностайності стосовно її розуміння.*

Багатоаспектність питання, його обговорення у достатньо представницькому форматі закономірно продукує цілий спектр несхожих одна на одну точок зору, позицій, інтерпретацій. Традиційні для України церкви, приміром, виступають за поглиблене зближення духовної і світської освіти, котре не виключає фінансової підтримки з боку держави освітніх програм, курсів, ініційованих конфесіями, і навіть бюджетного утримання служителів релігії. Трапляється, що окремі функціонери від релігії вдаються до відверто клерикальних заяв, вимагаючи привести навчальні програми, затверджені раніше Міністерством освіти і науки України, у відповідність з теологічною доктриною креаціонізму. При цьому ще й лунають погрози на

кшталт: “Якщо нас не пустять у школу через парадний вхід, ми знайдемо запасні двері”⁵.

Не спостерігається однастайності поглядів на проблему також у світському середовищі. Скажімо, другий Президент України Л. Кучма ще на початку 1999 року під час зустрічі з керівниками релігійних організацій резюмував: “Сьогодні суспільство більшою мірою готове до того, щоб у школі викладався Закон Божий, я чогось у цьому переконаний”⁶. Наступний Глава Української Держави В. Ющенко перевів міркування свого попередника у практичну площину.

Натомість виснування науковців стосовно введення релігійної складової у навчально-виховний процес виглядають стриманішими й критичнішими: “...Запровадження викладання релігійних дисциплін у загальноосвітніх школах не повною мірою узгоджується із положеннями та нормами чинного законодавства України в частині дотримання принципів стосовно відокремлення школи від церкви, світськості освіти та її незалежності від релігійних організацій”⁷.

Плюралізм підходів у питанні зближення духовної і світської систем освіти через інколи виражену контроверсійність ускладнює вироблення чіткого уявлення про сутність проблеми, перешкоджаючи тим самим її успішному і якомога швидшому розв’язанню. Також серйозним гальмуючим чинником залишається успадкована від часів СРСР патерналістська модель державно-церковних відносин.

Однак певні зрушення у цій площині за роки незалежності України все-таки мають місце. Серед них варто відзначити викладання дисциплін морально-духовного спрямування у загальноосвітніх школах, інтенсивність і часова протяжність якого набула вираженого регіонального забарвлення. *За останні 5 років кількість шкіл, де викладають християнську етику, досягла відмітки у 50 % від загальнонаціональної мережі.*

Інший вагомий крок – відродження філософсько-теологічного факультету у Чернівецькому університеті (1993 р.), налагодження діалогу між релігієзнавчою та теологічною освітою в контексті співпраці Прикарпатського національного університету та Духовної академії УГКЦ. (середина 90-х рр.), відкриття Українського католицького університету (2002 р.).

Справжнім успіхом релігійних організацій в освітній царині стала акредитація богослов’я в Україні. Рішення з цього приводу відображені у постановах Уряду, якими богослов’я (теологію) визнано окремим напрямом у

⁵ Цит. за: Закович М. М. Релігійна освіта у соціальних концепціях християнських церков України [Текст] / М. М. Закович // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 14. – С. 81-94.

⁶ Кочан Н. Відокремлення школи від церкви в координатах відкритого суспільства [Текст] / Наталія Кочан // Людина і світ, 2000. – № 9. – С. 44-48.

⁷ Шуба О., Базар-Налисник О., Онопченко В. Проблема зближення школи і церкви в контексті сучасних міжконфесійних відносин [Текст] / О. Шуба, О. Базар-Налисник, в. Онопченко // Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник. – Київ: Світ знань, 2007. – С. 167-171.

галузі знань “Гуманітарні науки” та за яким здійснюється підготовка бакалаврів, спеціалістів і магістрів у вищій школі.

Незважаючи на викладені вище факти, проблему інкорпорації релігійної складової у національну освітню систему врегульовано лише частково – та й то здебільшого шляхом самоорганізації спільноти. Залишається ще достатньо моментів, які потребують свого вирішення, зокрема питання правового характеру.

Особливістю поточного вітчизняного формату взаємин школи і церкви є зволікання з кодифікацією суспільних запитів, втілених у безпосередніх життєвих реаліях. Унаочнений доказ тому, який став класичним прикладом, – багаторічні дискусії щодо права конфесій засновувати власні загальноосвітні навчальні заклади. В Україні де-факто уже давно існують шкільні установи різного типу, в котрих навчальний процес вибудований у відповідності до віроповчальних та обрядових традицій тієї чи іншої релігійної організації (Православна гімназія у Севастополі, лицей імені Блаженного Климентія Шептицького у Львові, у вересні 2012 року планується відкриття під патронатом УГКЦ школи ім. Андрея Шептицького (її презентація уже відбулася)). Однак де-юре, тобто формально, такі навчальні інституції зареєстровані у статусі приватних, щоби демонструвати видимість законослухняності.

Наступний важливий момент – це розходження в інтерпретації ч. 3 ст. 35 Конституції України, котра санкціонує відокремленість церков і релігійних організацій від держави, а школи від церкви, між двома профільними законодавчими актами. Так, ст. 9 Закону України “Про освіту” стверджує, що **навчальні заклади в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер**, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями. У той же самий час ч. 1 ст. 6 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” наголошує, що **державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер**.

Подібне різночитання законодавчої норми відкриває прямий шлях до зловживань і спекуляцій. Адже фактично дії будь-якого суб’єкта правовідносин можуть бути визнані як правочинними, так і протиправними в залежності від послуговування тим чи іншим документом.

Доречно звернути також увагу на методологічний аспект проблеми включення релігійної компоненти у навчально-виховний процес. Насамперед йдеться про спектр так званих дисциплін морально-духовного спрямування, який видається доволі протяжним і громіздким. Він включає в себе і “Християнську етику”, і “Основи християнської моралі”, і “Етику: духовні засади”, і “Основи православної культури”, і “Основи мусульманської культури Криму”, і “Християнську етику в українській культурі”. Цей перелік не вичерпний, залишається відкритим для доповнення потенційними курсами з вивчення історії, догматики, культу, моральних приписів відомих на теренах України релігійних течій. *Навіть неповністю означені вище найменування предметів, особливо у сучасних умовах світоглядного*

розмаїття, здатні дезорієнтувати фахівців, не говорячи вже про потенційну слухацьку аудиторію – дітей та їхніх батьків.

Контент-аналіз, наприклад, навчальних програм з “Християнської етики” та “Основ православної культури”, доповнений анонсом стосовно світської платформи їхнього викладання дозволяє дійти висновку, щодо можливості раціонально систематизувати відповідний інформативний матеріал в межах уніфікованої дисципліни. Тут важливо нагадати відповідне положення Послання Президента України до Верховної Ради України про необхідність «Забезпечення викладання з вересня 2011 року у вищих навчальних закладах всіх форм власності академічного релігієзнавства як нормативної філософської дисципліни, а у середній школі – порівняльної історії релігій»⁸. Логічним доповненням до академічного релігієзнавства та порівняльної історії релігій видається викладання у якості факультативу одного чи кількох предметів із розряду так званих морально і духовно орієнтованих.

Що стосується власне терміну “дисципліни морально-духовного спрямування”, то він не надто вдалий. До того ж останнім часом набуває вираженого ригорично-упередженого звучання. З санкції ініціаторів зближення світської школи і релігії дане поняття охоплює виключно предмети, означувально пов’язані з якоюсь віросповідною системою, та відповідно опозиційні дисциплінам класичного гуманітарного профілю – етиці, культурології, релігієзнавству. Складається враження, що духовність і моральність є прерогативою релігійного знання.

За розмовами про викладання “Християнської етики”, включення богослов’я до корпусу академічної науки спостерігається згортання присутності релігієзнавства у вищій школі. В деяких вузах спеціальність “релігієзнавство” ліквідується, а нормативний курс з відповідної дисципліни замінюється варіативним, що в перспективі не виключає його заміщення іншими предметами. Тенденція виглядає небезпечною на фоні зростання релігійної некомпетентності громадян, на чому неодноразово наголошувала ПАРЄ.

І, нарешті, останнє, на чому хотілося б наголосити. *Риторика навколо зближення світської школи і релігії є надто претензійною з боку суб’єктів конфесійного простору. Церкви і деномінації, представляючи викладання так званих дисциплін морально-духовного спрямування як один з дієвих засобів порятунку українського суспільства від духовної стагнації, вимагають видання підручників з означених предметів за бюджетні кошти, прагнуть урівняти в правах і соціальних гарантіях студентів, викладачів та працівників духовної системи освіти з аналогічними категоріями, задіяними у світській школі. Водночас вони роблять усе можливе, щоби не допустити у своє середовище для оцінки якості навчального процесу державних чи взагалі громадських світських експертів, науковців і педагогів. Тим самим*

⁸ Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – С. 59.

порушується принцип взаємної відкритості. В умовах поступу громадянського суспільства релігійні організації прагнуть залишатися “закритими акціонерними товариствами” з доступом тільки для обраних. Однак такий сценарій неприйнятний, коли Українська Держава і конфесії визначилися з курсом на формування партнерської моделі взаємовідносин.

3. Силіві структури України та інститут військового капеланства

Досвід зарубіжних країн свідчить, що в контексті морально-психологічної, духовної, патріотичної підготовки особового складу різних армійських формувань чільне місце відводиться питанням релігійної опіки, котра реалізується через інститут військових капеланів. Скажімо, у “Єдиному військово-дисциплінарному кодексі збройних сил США” говориться: “...командири усіх ступенів повинні суворо стежити за тим, як проводиться виховання їх підлеглих, звертаючи особливу увагу на релігійне виховання. Особи, які виявляють неповагу до релігії або гальмують проведення цієї діяльності, повинні притягуватися до суворої відповідальності”⁹.

Така принциповість у відстоюванні права на свободу совісті виправдана, адже *релігійна просвіта серед особового складу розглядається сучасними військовими спеціалістами як одна із форм пом’якшення психологічної напруги, пов’язаної з функціонуванням складної армійської системи. Загалом капелани виконують подвійну функцію – забезпечують реалізацію військовослужбовцями їхніх релігійних потреб, а також консультують командирів з питань морально-психологічного стану військ.* Інститут військового священства успішно функціонує у США, Канаді, Німеччині, Нідерландах тощо.

В Україні багатовікова традиція тісної співпраці Церкви і воєнної організації була нівельована радянською добою. Набутий досвід у цій сфері значною мірою виявився втраченим. Коли Українська Держава наприкінці ХХ століття проголосила власну незалежність, тема військових капеланів знову актуалізувалася. Однак поновлювати присутність релігійних організацій у війську та інших збройних формуваннях країни фактично довелося з “нуля”.

Рух за відродження релігійної опіки військовослужбовців розпочинався передусім як громадська ініціатива. У 1992 році постала Всеукраїнська громадська організація “Об’єднання християн-військовослужбовців України”. У її лавах перебувають діючі військові, офіцери запасу, члени їхніх родин. За конфесійною ознакою – це здебільшого баптисти, п’ятидесятники,

⁹ Команда [Текст]. – Денвер: Изд-е Братства офицеров-христиан США, 1992. – С. 19.

адвентисти, євангелісти, є (але у меншій кількості) також православні і греко-католики. Мета організації – об'єднання віруючих військовослужбовців, захист їхніх прав, сприяння утвердженню в Україні військового капеланства¹⁰.

Церква долучилася до військово-християнського руху у 1994 році, коли у Львові під час проведення наукового симпозіуму “Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України”, організованого Національним інститутом стратегічних досліджень спільно з Інститутом історії релігії, започаткувала свою роботу Міжцерковна рада з питань душпастирської діяльності у військових формуваннях України.

У 2000 році традиційні українські конфесії прийняли рішення про утворення Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства, яке своєю метою поставило не лише домагатись від керівництва держави запровадження інституту капеланства, але й викристалізувати спільний підхід до задоволення духовних потреб своїх вірних. *Організація зарекомендувала себе на ниві розробки концептуальних засад військового душпастирювання, підготовки кадрів для капеланської служби, пошуку порозуміння між представниками різних релігійних традицій.*

З 2005 року відчутно інтенсифікувалася співпраця релігійних організацій і різних силових структур. У червні 2008 року мало місце підписання угоди про співпрацю між відділом Патріаршої курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України та командуванням ВМС ЗСУ в ділянці забезпечення душпастирської опіки особового складу ВМС. Аналогічний документ, тільки з УПЦ КП, керівництво ВМС підписало наступного місяця. Ще одна угода підписана 10 листопада 2008 року – це Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України. Сторонами угоди, що підписали документ є Міністерство оборони України, з одного боку, а з іншого – представники семи релігійних інституцій (УПЦ КП, УГКЦ, УПЦ МП, РКЦ, УАПЦ, ВСОЄХБ, ДУМУ).

У березні 2009 року тодішній глава оборонного відомства Ю. Єхануров підписав наказ “Про затвердження Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України”. За час свого існування Рада підготувала проект Концепції душпастирської опіки у Збройних силах України та ініціює якомога швидше запровадження інституту військового капеланства.

Ідею введення служби військових священників в армії підтримує також чинний Міністр оборони України М. Єжель. Не залишається дана проблема поза увагою і Глави Української Держави. 7 лютого 2011 року Президент України доручив Кабінету Міністрів України “опрацювати питання щодо створення у Збройних Силах України, інших, утворених відповідно до

¹⁰ Коханчук р. Перспективи становлення військового капеланства [Електронний ресурс] / р. Коханчук. – Режим доступу: <http://www.kapelanstvo.org.ua/history/> – Назва з екрану.

законів України військових формуваннях, умов для реалізації військовослужбовцями права на свободу віросповідання, в тому числі участі у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів, а також щодо духовної опіки військовослужбовців та внести в установленому порядку відповідні пропозиції”¹¹. Конкретні пропозиції Уряд мав надати Главі Держави до травня поточного року.

Доречно наголосити, що *кожна конфесія на місцях прагне вирішувати питання душпастирської опіки силових структур у міру наявних в неї можливостей*. На території окремих військових частин і містечок споруджені храми та каплиці. Це дозволяє регулярно здійснювати різного роду відправи, проводити заняття з катехизису. Священнослужителі залучаються до урочистостей з нагоди складання присяги молодими воїнами. Вони часто присутні на призовних пунктах. Релігійні організації займаються комплектуванням військових бібліотек відповідною літературою, організацією екскурсій і прощ до святих місць тощо. Церкви делегували своїх представників у статусі капеланів до складу українських військових контингентів, котрі брали участь у миротворчих акціях у Косово та Іраку.

Насиченість і масштаби співробітництва військових формувань і релігійних організацій спонукають до думки про ефективність та розвиненість системи релігійної опіки особового складу воєнізованих військових формувань. *Насправді за громіздким фактажем у сфері військового душпастирювання простежується ряд проблем*.

По-перше, хоча взаємодія держави з релігійними організаціями у царині духовної опіки військовослужбовців проходить доволі активно, *Україна залишається однією з не багатьох країн, де інститут капеланства законодавчо неврегульований. Відповідальність за таку ситуацію несуть як органи влади, так і конфесії*. З боку керівництва Української Держави відсутнє стратегування щодо ролі релігійної опіки силових структур, часто має місце послуговування певними ідеологічними стереотипами в оцінці даного феномену. Іншими словами, *інститут військового духівництва ще не розглядається у якості інструмента державної соціальної політики в армії, як це, скажімо, прийнято у США, Німеччині чи Канаді*. З боку церков і деномінацій ключовим мотивом зайняття душпастирством у війську залишається бажання розширити власний суспільний вплив, що відсуває на сторонній план питання якості подібної діяльності.

По-друге, якщо орієнтуватися на західноєвропейські чи північноамериканські стандарти військового капеланства, то складається враження, що на вітчизняному ґрунті реалізується модель своєїрідної *військової катехизації*. Для такого припущення наявні підстави. Наприклад, у більшості зарубіжних країн капелан – це не тільки священник, але й воїн. Він повинен мати академічну освіту університетського рівня, щонайменше

¹¹ Президент Янукович доручив створити умови для реалізації військовослужбовцями права на свободу віросповідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/faith_and_weapon/40864/ – Назва з екрану.

ступінь магістра з богослов'я, певні інтелектуальні, моральні, духовні і психологічні кваліфікації, контракт на військову службу. Окрім того, необхідно пройти підготовку у спеціальних військових закладах, не говорячи вже про володіння добрим здоров'ям і гарними фізичними даними. В українських реаліях більшість з тих, хто виконує функції військового капелана, означеним критеріям не відповідають. *Їхнє основне завдання – відправа богослужінь, ознайомлення особового складу зі «Словом Божим», а також певне декорування урочистих заходів у військових частинах.*

По-третє, в Україні розбудова інституту військових капеланів здебільшого розглядається як самодостатній процес, без сув'язі з реформуванням ЗСУ. *Подібний погляд хибний і призводить до двох ілюзій: 1) підготовкою капеланів цілком можуть займатися релігійні організації; 2) запровадження військового священства – справа одного дня.* В дійсності ситуація зовсім інша. Функціонування капеланських служб неможливе без врахування тенденцій розвитку військових формувань. Оскільки здійснення реальних реформ в армії – складна і тривала процедура (іспанські фахівці, приміром, пропонували своєму урядові термін 10-15 років, американські експерти рекомендували для ВМС – 7 років, для ВПС – 10 і для сухопутних військ – 13 років), то налагодження ефективної роботи з релігійної опіки силових структур також потребує часу.

По-четверте, інститут військового священства – маловідомий феномен для широкого суспільного загалу. *Ні з боку влади, ні з боку самих конфесій не приділяється належна увага інформуванню громадськості стосовно суті та специфіки діяльності капеланів в координатах українського соціуму.*

По-п'яте, проект Концепції душпастирської опіки у Збройних силах України, підготовлений Радою у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, досить поверховий. *Документ потребує серйозного доопрацювання в різних аспектах: необхідно доповнити перелік основних понять і термінів; повинне бути чітко унормоване адміністрування взаємин між військовими формуваннями і релігійними організаціями; визначені критерії, за якими відбувається зарахування на посаду військового капелана; окреслені питання фінансового характеру, а також санкції у разі порушення певних норм закону тощо.*

4. Позичювання церков і деномінацій у культурній сфері

Протягом століть християнство було духовною основою української культури, і сама культура до певного часу репрезентувала себе переважно у формах церковної літератури, архітектури, музики, народної релігійної обрядовості. *Нині конфесійний вплив на культурний розвиток суттєво обмежений і неоднозначний.* Релігійні організації, котрі безпосередньо пов'язують себе з історією Українського народу, намагаються сприяти його

національно-культурному відродженню. Однак на заваді постають різноманітні труднощі організаційного, матеріально-фінансового, ідеологічного характеру. Дається взнаки загальна секуляризованість суспільного і духовного життя українців. Потрібно також визнати, що в сучасному суспільстві роль релігії в культурному житті з необхідністю маргіналізується, оскільки основні культуротворчі процеси відбуваються поза межами церковних впливів.

Найбільш активно в культурній сфері серед християнських церков діють УПЦ МП та УГКЦ. Однак і вони почали розглядати відповідний напрямок церковної діяльності у якості самостійного відносно недавно. Так, Синодальний відділ УПЦ МП “Церква і культура” був створений у 2008 році, а Комісія УГКЦ з питань культури – лише у 2010 році. В УПЦ КП та УАПЦ, так само як і в ВСЦ ЄХБ (Всеукраїнський союз церков євангельських християн баптистів), ВСЦ ХВЄ (Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської) і ЦАСД (Церква адвентистів сьомого дня), немає окремих структурних підрозділів, які займалися б питаннями культури.

Одним з ключових засобів культурного впливу релігійних організацій є друковане слово. В частині його застосування між основними християнськими церквами України наявні відмінності. Наприклад, на полицях церковних книгарень Києво-Печерської Лаври – духовного та адміністративного центру УПЦ МП – українських книжок лише одиниці. Абсолютна більшість – література російською мовою і російських видавництв, включаючи навіть художні та дитячі твори. Українська проблематика практично відсутня. У періодичних виданнях “Трудів Київської духовної академії” та “Вісника прес-служби УПЦ” україномовні публікації знаходяться в меншості. Перекладна література також представлена російськими виданнями. У каталозі видань Видавничого відділу УПЦ МП з 31 книги лише 3 українською мовою, у тому числі 1 з 6 катехизаторського призначення.

Проблема перекладу Святого Письма, богослужбової, богословської літератури українською мовою протягом існування УПЦ МП періодично згадувалася тими чи іншими церковними діячами. При цьому, як правило, наголошувалося на неможливості вирішити її ближчим часом через нібито відсутність в українській мові відповідної усталеної та узгодженої термінології. Однак для виправлення цієї ненормальної ситуації практично нічого не робилося і не робиться. Внаслідок цього навіть україномовні випускники духовних семінарій, отримавши освіту з фахових дисциплін російською мовою, часто надалі і користуються нею, виголошуючи проповіді в своїх храмах, мимоволі продовжуючи сумнозвісну традицію русифікаторської діяльності, якою православна церква в Україні займалася з XIX ст.¹².

¹² Українська мова в духовних школах. Думки з приводу за підсумками наукової конференції в КДАіС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/9000-ukrayinska-mova-v-duhovnix-shkolax-dumki-z-privodu-za-pidsumkami-naukovoyi-konferenciyi-v-kdais.html – Назва з екрану.

Натомість у книгарнях греко-католицьких і римо-католицьких парафій переважає україномовна література (у книгарнях УГКЦ даний показник становить 100 %), причому значна її частина присвячена соціальним, моральним, філософським і психологічним проблемам, що постають перед сучасною людиною. Помітне місце займають книги з сімейних і взагалі міжстатевих відносин, питань щодо виховання дітей, соціалізації молоді. Ця література розрахована на освічених людей молодого і середнього віку. Значну частину книжкового асортименту складають переклади з європейських і древніх мов, хоча твори св. отців Східної Церкви досить часто перекладалися не з грецьких оригіналів, а з російських дореволюційних видань. Взагалі греко-католицькі видавництва “Місіонер” і “Свічадо” не без успіху намагаються дати своїми книжками відповіді на якомога ширший спектр питань сьогодення, дотримуючись балансу християнського консерватизму і відкритості сучасним ідеям.

Література, що пропонується у книгарнях УПЦ МП та УГКЦ, має різні цивілізаційні прив'язки. Перша орієнтує читача на цінності російського (не українського) православ'я і “Русского мира”, друга – на цінності української і західноєвропейської християнських традицій, екстрапольовані в особистісно-екзистенціальну, соціальну, культурну сфери.

На цьому фоні літературна і видавнича діяльність УПЦ-КП та УАПЦ видається значно менш активною. Про це свідчить вузький асортимент їхніх книгарень.

Що стосується інших напрямків культурної діяльності, *то навіть з боку УПЦ МП помітні зусилля з осмислення і пропаганди української духовності, підняття престижу національних культурних традицій.* Доказом, зокрема, виступає доповідь митрополита Київського і всієї України Володимира “Релігійне світобачення Тараса Шевченка”, виголошена на пленарному засіданні II-ї студентської конференції “Студентська наука в духовній школі” у Київській духовній академії 15 березня 2011 р.¹³ В ній він показує Т. Шевченка як “людину, глибоко вкорінену в тисячолітній традиції християнської віри українського народу”, виразника народного релігійного світобачення. Водночас підкреслюється як геніальність поета, так і унікальність та самобутність глибинного джерела його творчості – української релігійної духовності.

В аналогічному ідейному руслі знаходиться й доповідь єпископа (нині архієпископа) Переяслав-Хмельницького Олександра (Драбинка) “Київ – Новий Єрусалим. До нарисів про київську градософію”, виголошена на IX міжнародних Успенських читаннях “Пам'ять і надія: обрії осмислення та шляхи усвідомлення” у Києво-Печерській Лаврі 27 вересня 2009 р.¹⁴. Центральний її мотив – формування і розвиток “київської ідеї” (“Київ –

¹³ Митрополит Київський і всієї України Володимир “Релігійне світобачення Тараса Шевченка” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/8833> – Назва з екрану.

¹⁴ Єпископ Переяслав-Хмельницький Олександр (Драбинко) “Київ – Новий Ієрусалим. К очеркам о киевской градософии” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5683> – Назва з екрану.

обране Богом місто і священний центр Русі”, Новий Єрусалим) як вияву оригінальної української релігійної духовності, живої та актуальної і в наші дні.

Важливими напрями культурної діяльності УПЦ МП є організація або участь в організації концертів і виставок, активність у галузі кінематографії і телебачення, науково-просвітницька діяльність, підтримка митців, що відображають у своїх творах християнську духовність. Великою подією в культурній діяльності УПЦ МП стало факсимільне видання Пересопницького Євангелія у 2008 році. На презентаційних заходах, які відбувалися протягом останніх трьох років, підкреслювалося його значення не лише в релігійному, але й у національно-культурному контексті як пам’ятки українського православ’я, його важливість “для духовного життя українського народу, становлення його культури та національної ідентичності”¹⁵. Примірники Пересопницького Євангелія одержали провідні наукові та музейні установи, бібліотеки України, презентації видання проходили також за кордоном, зокрема у Великій Британії, Ізраїлі, Росії, США, Польщі, КНР, Іспанії.

Про значення Пересопницького Євангелія не лише для православ’я, а й для всіх християн України свідчить намір глав українських євангельських церков спільно відзначити 450-річчя його створення¹⁶.

І православні, і греко-католики, і протестанти приділяють увагу вихованню дітей та молоді на засадах християнської моралі, її соціалізації, зміцненню духовних і моральних основ подружнього життя, пропаганді здорового способу життя, очищенню від вульгарних нашарувань суспільної моралі. Найбільш активно на цих напрямках діють протестанти і греко-католики. Форми і методи їхньої роботи відзначаються різноманітністю, наближеністю до потреб пересічного громадянина, відповідністю реаліям сьогодення. В УГКЦ також помітний акцент робиться на патріотичному вихованні молоді. В цій галузі церква співпрацює з освітніми, культурно-просвітніми, соціальними закладами, молодіжними організаціями, зокрема, студентськими братствами, скаутською організацією “Пласт”. Цікавим та перспективним починанням стала акція “Великдень разом”, коли Студентське братство Українського католицького університету та інші молодіжні організації запросили до Львова на святкування Великодня студентів зі східних та південних регіонів України. Останні в ході поїздки змогли познайомитися з традиційною культурою, звичаями, побутом мешканців Західної України, що, безумовно, є важливим кроком на шляху подолання негативних культурних стереотипів, консолідації українського суспільства.

Окремим напрямом культурної діяльності, на якому могли б відіграти позитивну роль насамперед православні церкви та УГКЦ, є збереження

¹⁵ Річний звіт про діяльність Синодального відділу “Місія Церква і культура” за 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/ru/node/8421> – Назва з екрану.

¹⁶ Євангельські Церкви України спільно відзначають 450-річчя Пересопницького Євангелія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/protestants/christians_of_evangelical_faith/41243/ – Назва з екрану.

пам'яток історії та культури. Однак у цій сфері суспільні, державні та церковні інтереси не завжди збігаються. Про це свідчать, зокрема, ситуація навколо музеїв, що знаходяться на території Києво-Печерської Лаври, фундаментів Десятинної церкви, недотримання правил зберігання пам'яток окремими церковними громадами (Андріївська і Кирилівська церкви у м. Києві, архітектурний комплекс Києво-Печерської Лаври, старовинні дерев'яні церкви Західної України тощо). Водночас світовий досвід показує необхідність і плідність співпраці держави та релігійних організацій у справі охорони сакральних пам'яток культури.

Висновки

1. Суспільно корисне служіння релігійних організацій найбільш виразно представлене харитативною складовою. Остання характеризується багатовекторністю, наявністю цікавих проектів, пошуком нових форм ведення добродійної діяльності конфесій.

2. Реалізація віросповідними спільнотами соціального потенціалу не у повному обсязі спричинена рядом факторів, серед яких: живучість радянських ідеологем у масовій свідомості; відносно повільна адаптація конфесій до нових соціальних реалій, комерціалізація та заполітизованість окремих церков і деномінацій; незавершеність оформлення конфесійної архітектоніки українського суспільства; конфліктність міжконфесійних та міжцерковних взаємин; байдужість влади до вирішення проблем соціально незахищених верств населення.

3. Попри існування окреслених вище ускладнень, наявні успіхи релігійних організацій на ниві харитативного служіння за роки незалежності Української Держави та європейський вибір України обумовлюють безальтернативний розвиток національної моделі державно-конфесійних відносин на засадах партнерства.

4. Питання інкорпорації релігійної компоненти у загальноукраїнський освітній простір належить до розряду доволі полемічних і набуло широкого розголосу у вітчизняному публічному дискурсі. Масштабність дискусій навколо даної проблеми підсилюється самим фактом демаркації, наявної між духовною і світською освітніми системами та низкою додаткових обставин – транзитивним станом українського суспільства, даниною історичним традиціям, європейськими інтенціями Української Держави, котрі вимагають утвердження принципу ідеологічного плюралізму.

5. Незважаючи на активність взаємодії Церкви і школи, зближення духовної і світської освіти потребує ще серйозного нормативно-правового, методологічного, організаційного, кадрового врегулювання.

6. Сьогодні доцільним є законодавче закріплення права релігійних організацій на заснування загальноосвітніх навчальних закладів. Інші

аспекти цієї проблеми – виокремлення спеціальності “Богослов’я” (“Теологія”) в окремий напрямок підготовки фахівців, витіснення академічного релігієзнавства так званими дисциплінами духовно-морального спрямування, можливості бюджетного фінансування освітніх проектів конфесій тощо – потребують доволі зваженого критичного аналізу; ні в якому разі недопустиме прийняття паліативних рішень.

7. Процеси, що відбуваються у царині релігійної опіки особового складу Збройних Сил України та військових формувань інших силових структур вказують на існування двох важливих проблем, котрі необхідно вирішувати. Йдеться про якісну розбудову інституту військового духівництва (капеланства) та його законодавчу легітимацію.

8. Перспективи та ефективне функціонування інституту військового капеланства в Україні багато в чому залежатимуть від того, наскільки швидко військово-релігійну співпрацю вдасться трансформувати з розряду “приватної” ініціативи окремих міністерств, відомств і деяких церков у ранг загальнодержавної політики, врегульованої Конституцією та законами України.

9. Вплив конфесійних чинників на розвиток української культури залишається обмеженим, а іноді й суперечливим внаслідок загальної секуляризації українського суспільства, різних цивілізаційних орієнтацій українських церков та релігійних організацій. Культуротворча активність віросповідних спільнот також багато в чому визначається їхньою вкоріненістю у культурно-історичний ландшафт країни, наявністю у них організаційних, матеріально-фінансових, інтелектуальних ресурсів тощо.

Пропозиції

1. Надавати можливість релігійним організаціям періодично звертатися до української громадськості та депутатського корпусу стосовно актуальних суспільних проблем з трибуни Верховної Ради України. Подібна практика має місце в ЄС і зарекомендувала себе з позитивної сторони.

2. Здійснювати регулярну співпрацю з конфесіями щодо реалізації ініційованих Українською Державою проектів насамперед у соціальній та культурній сферах.

3. Міністерству культури України запровадити моніторинг соціального служіння релігійних організацій та їхньої участі у реалізації культурних програм і проектів. Забезпечити щоквартальне публічне висвітлення інформації, отриманої за його результатами.

4. Законодавчо закріпити за релігійними організаціями право на заснування загальноосвітніх навчальних закладів. У відповідному законі необхідно унормувати:

– відмову від політики претензійності та готовність релігійних організацій нести відповідальність перед суспільством за результати роботи в освітній царині;

– належне організаційне, фінансове, матеріально-технічне, кадрове забезпечення навчально-виховного процесу релігійними організаціями;

– обов'язковість реалізувати мінімальний державний стандарт освіти;

– транспарентність у взаєминах із органами державної влади та громадськими організаціями, перш за все з профільними міністерствами та відомствами.

5. Узгодити між собою положення чинного законодавства (найперше ст. 9 Закону України “Про освіту” з ч. 1 ст. 6 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” на предмет реалізації ч. 3 ст. 35 Конституції України), якими унормовується відокремлення школи від церкви і релігійних організацій та визначається світський характер освіти, з метою унеможливити двозначні інтерпретації з приводу ролі держави в організації навчального процесу, гарантій прав дітей і батьків на вільний вибір освіти (її змісту та форми), розуміння принципу світськості.

6. Запровадити нову градацію навчальних закладів шляхом внесення відповідних змін у чинне законодавство. В якості критерію класифікації взяти за основу форму власності останніх. Виділити наступні різновиди навчальних установ: державні, громадські (комунальні), приватні та конфесійні.

7. Проаналізувати зарубіжний досвід ролі релігійних організацій у збереженні, відродженні, популяризації національного культурного спадку та можливості його застосування в Україні.

8. Доопрацювати проект Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України, підготовлений Радою у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. Є сенс підготувати альтернативні документи за участю як представників релігійних організацій, так і світських експертів відповідно до чинного законодавства України.

9. Приділити належну увагу інформуванню громадськості щодо специфіки та особливостей функціонування інституту військового капеланства в Україні та світі (підготовка відповідних матеріалів, програм з наступною публікацією їх у ЗМІ, трансляцією на національних радіо- і телеканалах тощо).